

Andrej Inkret

EDVARD KOCBEK, TOVARIŠIJA (1949): NASTANEK IN IZID*

Z mislijo, da bi uredil in izdal partizanske zapiske ter si tako obnovil osvobodilno izkušnjo, se je začel Kocbek ukvarjati še pred koncem vojne v Beogradu, kamor je prišel z jadranskega otoka Vis oktobra 1944. leta kot minister za prosveto v avnojski vladi. Med njegovimi neobjavljenimi dnevniškimi zapiski najdemo že 6. decembra 1944 naslednje:

»Rad bi napisal nekaj partizanskih spominov, zdaj mi je prostor bolj plastičen, razpoloženje jasnejše in občutki in spomini prijemljivejši. Čutim, kako razdalja poveča moč poustvarjanja. Dolomitski gozdovi, bolnica v krimskih skalah, obkolitev v suhokranjski vasi, italijanska zaseda, kako vse to izziva. Žive so sile v meni, ki hočejo doživljaj ponazoriti.«

Zamisel je postala določnejša šele jeseni naslednjega leta, ko se mu je »razdalja« do dogajanja seveda še povečala. Kocbek je medtem ob preureditvi vlade prevzel na novo formirano ministrstvo za Slovenijo. Uradnega dela je imel malo. Kot poroča Janez Gradišnik, njegov osebni tajnik, so bila ta ministrstva nasploh brez pravih pristojnosti. Ustanovljena so bila zato, da bi republike povezovala z osrednjo vlado, niso pa imela določenega delovnega območja. Ukvarjala so se »z obrobni problemi, recimo naše z repatriacijo Slovencev, ki so bili med vojsko izseljeni v Srbijo«, le v manjšem obsegu z drugimi, tudi gospodarskimi dejavnostmi: »Za kaj večjega to ministrstvo tudi ni bilo zmožno, saj je imelo le peščico nameščenec, bilo nas je največ deset. Seveda so se ljudje oglašali z raznimi prošnjami ipd., a le malo smo mogli storiti zanje.« (Janez Gradišnik, *Pričevavec svojega časa*. V: Edvard Kocbek, *Dnevnik 1945*, str. 6–7).

Kocbek je svoj beograjski položaj vse bolj zaznaval kot nevzdržen, bil je odrinjen v neproduktivno službo na stranskem tiru. »Osebni problem,« si podčrtano zapisuje v dnevnik 22. septembra 1945: »neškodljiv v Beogradu in daleč od Ljubljane, kjer bi lahko bil škodljiv.« In dobre tri tedne kasneje, 14. oktobra 1945, znova:

»[. . .] danes tem bolj občutim to, da sem pri vladi, ne pa v vladi. To že dolgo vem, da sem figura, toda do kraja ti postane prezentno šele tisti dan, ko uvidiš, da bi lahko bil vsak dan doma in te nihče nikjer ne bi pogrešal. Z drugimi besedami, živim v mrtvi coni, ujet v delo, ki ni važno in potrebno, medtem ko o pravih stvareh odločajo dnevno in neprestano ljudje, ki z menoj delijo sicer titulo ministra, pa so absolutni gospodarji položaja in žvižgajo name in nekatere moje tovariše.«

* Skrajšano poglavje iz opomb k šesti knjigi Kocbekovega Zbranega dela, ki izide prihodnje leto pri DZS.

Zmeraj intenzivneje je razmišljal o vrnitvi k prvobitnemu, to je književnemu in kulturnemu delu, »v svoje ponižne in pristne oblike življenja, dela, ustvarjanja«, s čimer je upal, da si bo povrnil »svoje veselje, cilje, svoje uspehe, svoje srce, svojo dušo«, kot beremo npr. v dnevniškem zapisu 12. decembra 1945. Že poprej, ob enainštiridesetem rojstnem dnevu, 27. septembra 1945, pa je v dnevniku izrazil »strahotno željo«, »povedati na Slovenskem nekaj resničnega, dokončnega, napisati knjigo o svojih mislih in izkustvih«. In v tej zvezi je tudi prvič, povsem določno in tako rekoč prednostno, izrazil namero – »izdati Dnevnik«.

Nekaj tednov zatem je Kocbek med krajšim obiskom v Ljubljani tudi že navezal stik z Državno založbo Slovenije (pri tem je posredoval pesnik Anton Vodnik, sodelavec in prijatelj še iz časov križarskega gibanja, ki je bil tedaj zaposlen pri DZS). Z glavnim urednikom Cirilom Vidmarjem je celo sklenil čisto konkreten dogovor za natis »Partizanskega dnevnika« pri tej založbi, o čemer si je 16. novembra 1945 v dnevniku zabeležil naslednje:

»Bil je obveščen, sprejel takoj z obema rokama. Obseg od 15 do 25 pol, naklada 6000 izvodov, prvih 1200 vezanih v platno in na boljšem papirju, drugo broširano. Od pole mi je pripravljen dati 2000 din honorarja. V ponedeljek bo prišel in že prinesel koncept pogodbe. Priredil bi rokopis do 1. III., izšlo bi za prvi maj 1946. Obljubil sem mu napisati nekaj vrst o Dnevniku za prospekt.«

Založnik je držal besedo in čez štiri dni je bila že pripravljena naslednja »pogodba med Državno založbo Slovenije, Ljubljana, in tov. zveznim ministrom Edvardom Kocbekom, Beograd« (dokument se je ohranil v zapuščini):

»I/ Državna založba Slovenije izda knjigo tov. min. Edvarda Kocbeka pod naslovom 'Partizanski dnevnik' v 6.000 šestisočl izvodih.

2/ Državna založba Slovenije se obveže plačati pisatelju avtorski honorar po Din 2.000.– /dvatisoč/ od tiskovne pole v formatu 40 vrst na strani in v širini 22 cicero. Celotni honorar je izplačljiv do izida knjige, torej najkasneje do konca maja 1946.

3/ Državna založba Slovenije si v slučaju ponatisa ali v slučaju nove predelane izdaje pridržuje predpravo.

4/ Obe običajni korekturi opravi avtor sam, lahko pa pisatelj določi za korekturo svojega namestnika.

5/ Pisatelj se obveže dati dva dni po podpisu te pogodbe šefu redakcijskega odbora Državne založbe Slovenije pismeno vse potrebne podatke o zgoraj omenjenem delu, ki so potrebni za besedilo prospekta.

6/ Državna založba Slovenije ima pravico delo takoj po sklepu te pogodbe naznaniti slovenski javnosti.

7/ Pisatelj prejme od založbe 20 dvajset /brezplačnih/ izvodov knjige in to 5 /pet/ vezanih v platno, ostale pa broširane.

8/ Pisatelj se obveže oddati celoten rokopis do 15. marca 1946.«

Za DZS sta pogodbo podpisala »šef redakcijskega odbora« Ciril Vidmar in ravnatelj Jože Kos.

Kakor je mogoče razbrati iz dnevniškega zapiska 25. novembra 1945, je Kocbek takoj nato, še pred vrnitvijo v Beograd, v »nekaj vrstah« – za založnika, hkrati pa najbrž na neki način tudi zase – formuliral tisti poglavitni izpovedni in pričevanjski interes, ki ga je nameraval uresničiti s »Partizanskim dnevnikom«:

»To ni dnevnik v običajnem smislu, se pravi zbirka bolj ali manj kronoloških zapiskov, ki naj podajo verno podobo zunanjega dogajanja v partizanskem življenju, ampak je dnevnik v smislu zapiskov, katerih težišče je v doživljanju nenavadnega izkustva in spoznanja. Čeprav dnevnik vsebuje tudi dokumentarno gradivo, je nje-

gova moč v osebnem pričevanju, se pravi intenziteti, ki je avtorja dnevno silila, da je dogodek ne samo zabeležil, ampak ga razložil ali ga vsaj skušal razložiti. V tem pogledu je dnevnik že miselna in duhovna formulacija partizanstva, njegovih gibalnih sil in silne dramatike, ki so jo sprožile v slovenskem prostoru in v slovenskem človeku.«

Dnevnik ni izšel »za prvi maj 1946«, kot sta se dogovarjala avtor in založnik, pač pa šele dobra tri leta in pol kasneje. Kocbek je tudi »začel oblikovati Dnevnik« šele po tem dogovoru: 9. decembra 1945. Oblikovanje mu je vzelo dobri dve leti, besedilo je dokončal na začetku poletja 1948.

Od dela ga je najprej za nekaj tednov odvrnila selitev iz Beograda v Ljubljano, kamor se je vrnil po skoraj štirih letih odsotnosti februarja 1946. Po rekonstrukciji jugoslovanske vlade so bila ministrstva za republike razpuščena, Kocbek je prevzel funkciji podpredsednika prezidija skupščine Ljudske republike Slovenije in izvršnega odbora OF, ohranil pa je poslanski sedež v svetu narodov Ljudske skupščine FLRJ. Pisanje mu je kmalu zatem prekinilo še daljše potovanje po Sovjetski zvezi, kjer je bil v delegaciji jugoslovanskih kulturnih delavcev od 9. aprila do 7. maja 1945, kasneje tudi vrsta predavanj o tem potovanju, pisanje potopisa itd.

Hkrati se je Kocbek v tem času še vedno ukvarjal s knjigo *Pisma brez odgovora*, ki jo je zasnoval že v Beogradu, ki pa mu je ne tedaj ne pozneje ni uspelo objaviti. V knjigo je zajel pisma, ki jih je med vojno pošiljal duhovnikom in drugim vidnim slovenskim katoličanom, da bi jih pridobil za sodelovanje z Osvobodilno fronto. Rokopis je izročil Tonetu Vodniku – za DZS – sicer že v začetku januarja 1946 in knjiga je bila s partijske strani sprejeta dokaj hitro – čeprav z očitno nelagodnostjo, tako da si je avtor že na začetku februarja zapisal v dnevniku: »Moja Pisma brez odgovora gredo v tisk.« Vendar se je nato vse do jeseni še ukvarjal z »uvodom«, ki mu ga je nasvetoval Boris Kidrič in v katerega je nazadnje nameraval vključiti govor, ki ga je imel 21. septembra 1946 na zasedanju izvršnega odbora OF (v naslednjih dneh objavljen v obeh tedanjih dnevnikih listih, Ljudski pravici in Slovenskem poročevalcu). – Hkrati je razmišljal, da bi dal »knjigi esejev« drugačen naslov: *Apokalipsa in revolucija*, in prav tako vse do jeseni tudi še o tem, kako bi knjigo na ustrezen, to je aktualen način poantiral. Naposled se je odločil, da medvojni korespondenci za sklep napiše še eno, »imaginarno« pismo – ki naj bi bilo »današnja apologija moje odločitve 1941 in obenem mojega koncepta o krščanstvu, ki gre od Velike nedelje preko križarstva, Besede, taborjenja AO, DIS-a, Dejanja do OF.« (Kocbek ima v mislih »križarsko« zborovanje pri Veliki nedelji leta 1927, revije Beseda o socialnih vprašanjih, Dom in svet ter Dejanje in organizacijo Akademski Orel.) O tem, zakaj tega »imaginarnega« pisma ni napisal, dnevniški zapiski ne poročajo, kakor tudi ne o razlogih, da *Pisma brez odgovora* niso izšla. Rokopis zbirke se v zamišljeni obliki ni ohranil, gradivo je objavil Peter Kovačič-Peršin postumno v drugem zvezku *Osvobodilnih spisov* (1993).

V tem času je Kocbeka precej okupirala tudi služba v prezidiju in frontni organizaciji. Jemala mu je čas in zbranost, prinašala pa spet le malo ali nič ustvarjalnega zadoščenja, čeprav mu je seveda omogočala lagodno življenje z vsemi ugodnostmi in privilegiji, značilnimi za novo elito. Njegov politični vpliv je bil nikakršen, vedno bolj neizpodbitno je bilo, da ga je »tovarišija« tudi v Ljubljani postavila na stranski tir ter ga obdala z vse bolj tudi konfliktnim nezaupanjem in sumničenji, češ da ima namen ustanoviti lastno politično stranko ipd. Reševal se je v družabnosti, obiskoval koncerte, študiral, se vozil na izlete, kot visok funkcionar je seveda imel na voljo avtomobil (s šoferjem), kar za tiste čase ni pomenilo malo. Ohraniti in okrepiti je skušal skupino »osvobodilnih kristjanov«, formirati nekakšen študijski

»kroček«; vodil dolge razprave s prijatelji, nekdanjimi »križarji« in sodelavci *Dejanja*, člani študentovskega društva Zarja izpred vojne idr.; skupno so analizirali dogajanje ter snovali kulturnopolitične iniciative – kot npr. za spodbujanje duhovnega in kulturnega pluralizma, ki naj bi ga omogočilo svobodno – vseskozi pa decidirano »apolitično« – delovanje »progresivnih katoličanov«, preureditev katoliških kulturnih institucij, modernizacija Mohorjeve družbe ipd. – kar pa je vse ostalo neuresničeno. Prav tako tudi obnovev *Dejanja*. Kocbek si je najpoprej zamislil zbornik, »ki naj bi s svojo sotrudniško in vsebinsko kompetentnostjo pomenil neke vrste programski substrat«, hkrati pa tudi seveda preizkus stvarnih možnosti za revijo, ki naj bi začela redno izhajati »kasneje«, ko bi se pač odprle politične okoliščine. Za zbornik je s prijateljema Bogom Grafenauerjem in Jožetom Udovičem že jeseni 1945 izdelal precej podroben načrt, zbral potem tudi nekaj gradiva ter za natis pridobil celo Kidričevo soglasje, vendar se je vse to izkazalo za varljivo in skupina se je polagoma razšla.

Kolikor je mogoče razbrati iz rednih, domala vsakodnevnih zapisov v osebem dnevniku, je Kocbek leta 1946. v glavnem šele urejal gradivo za »Partizanski dnevnik«; na narobni strani svojih zvezkov si je zapisoval spominske reminiscence, vsakršne citate, opozorila na važnejše tematske sklope, posamične fabulativne elemente, detajle ipd. Skiciral je posamezne motive, bolj ali manj dokončno pa izpisal po vsej verjetnosti le nekaj odlomkov. Tako npr. »pogovor z Vidmarjem in spomin na Mirana Jarca«, za katera si sredi junija 1946 zapisuje v dnevnik, da ju je celo že prebral »ob 7^h v literarni uri v radiu«; tipkopis o Jarcu se je v zapuščini ohranil.

Veliko večino besedila pa je Kocbek dejansko izoblikoval šele v drugi polovici naslednjega leta, o čemer določno priča več dnevniških zapiskov. V prvem, ki je nastal dne 3. maja 1947, beremo, da bi »poletje [...] rad uporabil za pisanje DNEVNIKA«, zato se je tudi odrekel udeležbi na julijskem kongresu revije *Esprit* v Franciji, kamor ga je povabil urednik Emmanuel Mounier. Iz kasnejših zapiskov sledi, da mu pisanje ni in ni hotelo steči. [...] »čakam tistega sončnega dne, ko bom začel sistematično pisati svoj Dnevnik«, si zapisuje 21. maja 1947 in še ostreje 9. junija 1947: »Ne zmorem energije, da bi začel, začel.«

Potem ni med dnevniškimi zapiski o nastajanju *Tovarišije* ničesar več – vse do 24. oktobra 1947, ko najdemo kratko beležko: »Delam pridno na DNEVNIKU«, in podobno v naslednjih tednih še večkrat, med drugim npr. 30. oktobra – »Ves dan delam« – ali 1. novembra – »Ta dan sem bil priden, napisal sem 7 strani Dnevnika«. Za takratno atmosfero je ilustrativen zapis z dne 6. novembra 1947, v katerem si Kocbek zapisuje o obisku prijatelja, prevajalca in literarnega zgodovinarja Viktorja Smoleja, sodelavca že pri *Dejanju*, takrat zaposlenega pri šolskih oblasteh:

»V pogovoru je potrdil, da so že lani v prosveti okrog Ferda Kozaka izražali namero preprečiti, odnosno zadržati objavljanje mojega DNEVNIKA. Iz dveh razlogov, prvič morata prej objaviti svoje spomine Kardelj in Kidrič, drugič pa morajo biti oprezni sploh pred formulacijami mojega DNEVNIKA.

Abotno, kruto smešno, cinično naravnost. Kakšno pa je to naenkrat prestižno vprašanje? Kakšen je ta strah? Rad bi pri prič pogledal v oči tistemu bedaku, ki je prvi formuliral te taktične poteze v slovenski kulturi.

Toda v globini me to niti najmanj ne moti.«

V naslednjih tednih si je ohranjal, kolikor je bilo to mogoče, zunanjo in notranjo disciplino ter pisal v pospešenem tempu. »Zaprl se bom vsak popoldan v svojo sobo kakor v samostan in ne bom za nikogar dostopen. To je edina rešitev,« beremo v zapisu z dne 4. decembra 1947.

Nato ni med dnevniškimi zapiski o nastajanju Partizanskega dnevnika znova

nič vse do pomladi naslednjega leta. Dne 23. maja 1948 Kočbek omenja, da je dal rokopis prebrati pisatelju in svojemu sodelavcu že pri *Dejanju*, med vojno pomembnemu aktivistu krščanskosocialistične skupine, Jožetu Brejcu (s partizanskim imenom Frančku, kasneje Jožetu Javoršku) – »da bi mi okreplil ali popravil dokumentacijo«. Javorškov vtis je bil pozitiven, kar je mogoče sklepati iz njegovega predloga – omenjenega na istem mestu, »naj bi avtor iz DNEVNIKA izbral okrog 200 strani in jih dal prevesti v francoščino.«

Vendar besedilo tedaj še ni bilo dokončano. Kočbek se je npr. šele odločal, s katerim datumom naj začne. V tej zvezi je pomemben zapis z dne 1. junija 1948:

»Že par dni delam na DNEVNIKU iz leta 1941. Najprej hočem urediti stare zapiske iz tistega leta, šele nato jih hočem dopolniti z ostalim gradivom, ki mi je raztreseno naokrog po arhivu in ropotiji.«

Teh zapiskov pa Kočbek ni vključil v *Tovarišijo*. Izšli so – skupaj z drugimi pričevanskimi in programskimi besedili – v knjigi *Pred viharjem* šele 1980.

Kakor kaže dnevniški zapis 17. junija 1948 – »Že četrty dan pretipkujem rokopis DNEVNIKA«, je Kočbek opravil zadnjo redakcijo šele na začetku poletja. Sredi julija 1948 ga je kot prvemu izročil v branje Josipu Vidmarju, enemu svojih najbližjih partizanskih tovarišev, pred vojno pomembnemu književnemu kritiku, zdaj tudi svojemu »predstojniku« v prezidiju. Rokopisu je priložil naslednje pismo (ohranjeno v zapuščini):

»Dragi Saša,

Nihče mi ni povedal, da današnje petkove seje ne bo. Bil sem razočaran, kajti s seboj sem privlekel svoj rokopis. Toda ne dam se ugnati. Rokopis predajam tovarišici Boženi, pravi, da se Tone redno oglašča po pošto in da ga bo po njem nemudoma poslala Tebi v Tržič.

Svojo prošnjo ponavljam: preberi mi rokopis, ki zaenkrat še nima naslova. Tebi ga dajem prvemu prebrati. Najprej zato, ker to zahteva mesto, ki ga v Dnevniku zavzemaš. Ti si bil ves čas moj izraženi in neizraženi razgovarjalec, eden izmed tečajev mojega dialoga, pa tudi monologa. Potem pa Ti ga dajem kot človeku pretehtanega okusa.

Svoj Dnevnik sem uredil za objavo. Prosim Te, da svoje opombe formuliraš tako, da bi pripomogle k objavi. Najbolje bi bilo, ko bi jih izrazil posebej, ne na rokopisu.

Nekateri podatki v Dnevniku še manjkajo, to naj Te ne moti. Tudi naj Te ne motijo črte s svinčnikom, ki je z njimi naznačen tipkani obraz strani.

Čez nedeljo grem k ženi v Šoštanj, v petek se vidimo. Upam, da boš takrat že kaj povedal.

Pozdravljam Tebe in ženo

Pavle«

Saša je bilo Vidmarjevo, Pavle pa Kočbekovo ilegalno ime. Vilo Bistrica nad gorenjskim Tržičem je imel Vidmar v uporabi vse do zadnjih let pred smrtjo. Božena Legiša je bila Vidmarjeva tajnica v prezidiju.

Vidmarjev odziv je bil že takoj spočetka spodbuden, vsaj kar zadeva književne vrednosti besedila, in bil je seveda odločilnejši od Brejčevega. (Brejca so jeseni istega leta, ko se je vrnil iz Pariza, kjer je od novembra 1945 študiral na Sorboni in nekaj časa delal za jugoslovansko veleposlaništvo, aretirali ter ga februarja 1949 na monstrozem procesu obsodili na dvanajst let zaporja; izpuščen je bil pogojno

oktobra 1952. Na istem procesu so sodili tudi Vitomilu Zupanu – kot prvoobtoženemu – in Dušanu Pirjevcu.)

Vidmar je o svojih prvih vtisih spregovoril z avtorjem dne 6. avgusta 1948, o čemer priča naslednji zapis v Kocbekovem dnevniku:

»Pred današnjo sejo za pomilostitve sem vprašal Vidmarja, če je Dnevnik že prebral. Čakal je na to vprašanje in dejal, da je s prebiranjem tik pred koncem. Prišel je do konca dolomiške dobe. Pri tem se je začel sprehajati, videl sem, da zbira besede in pripravlja sodbo. Po kratkem molku, ki ga nisem mogel prenesti, sem spregovoril prvi: ‚Ali že lahko formuliraš prve svoje vtise?« Dejaj je: ‚Lahko. Tako bom dejal. Kar se tiče epičnega dela, zgodb in sploh razvoja dogodkov, sem zelo zadovoljen, vsi dogodki so prav dobro opisani, gladko se berejo, z užitkom jih bo bral tudi tisti, ki ni bil partizan. Vmes so imenično ujete zgodbe, kakor postavim tista, ko sem v dolomiškem bunkerju zaslišal korake nad nami. Ali pa tista, ko se je zunaj podlipoglavškega bunkerja Drejče zagledal nekam v višine gozda, kakor je to takrat marsikdo med nami rad storil. Poleg tega epičnega dela pa imaš izpovednega, kjer izražaš svoje misli in doživetja. Tudi ta del je zanimiv, čeprav je zelo oseben. Bilo bi pa dobro, ko bi mu napravil nekak uvod. Mislim na dvoje, da bi v celoti in na kratko bralcu razodel svoj duhovni svet, posebno ključ svojega razmerja do narave, ki jo na poseben način gledaš, potem pa, da bi tudi glavne osebe, ki v Dnevniku nastopajo, na nek način predstavil.‘«

Seja za pomilostitve: Kocbek je bil tiste mesece predsednik komisije za pomilostitve pri prezidiju skupščine. Drejče: Franjo Lubej, z Josipom Rusom predstavnik sokolske skupine v izvršnem odboru OF.

Kljub pozitivnemu mnenju je bil Vidmar kot po navadi previden. Kocbeku je dejal, naj da rokopis »prebrati še Kidriču«, ob Kardelju pač najpomembnejšemu slovenskemu partijcu, hkrati pa tudi enemu glavnih junakov njegovega pričevanja. – »In ker verjetno ne bo imel časa, da bi prebral vsega, naj bi mu naznačil mesta, ki se ga najbolj tičejo. Morda bi namreč želel, da bi nekatere pasuse izpustil, ki bi ga mogli pokazati v nenavadni luči...« si je Kocbek v istem dnevniškem zapisu ohranil Vidmarjevo vsekakor dobro namerno sugestijo. Oba sta dobro vedela, v kakšnem svetu živita, čeprav sta bila, kajpada samo nominalno, visoka funkcionarja. Odločitve so bile brez izjeme v rokah »partijskih ljudi«, še zlasti seveda imprimatur za knjigo, kot je bila Kocbekova, delikatna zaradi samosvoje, »nelinijske« obravnave partizanstva, zaradi avtorja že sama po sebi seveda tudi »sumljiva«.

Nekaj dni kasneje sta Vidmar in Kocbek o Partizanskem dnevniku spregovorila znova. Vidmar se je ponudil, da Kidriča sam »zainteresira za dnevnik, da mu ga tolmači, da se ne omeji le na tiste strani, ki se predvsem njega osebno tičejo«, kot si je to 17. avgusta 1948 zapisal Kocbek: »Občutil sem, da je v rahli zadregi, nisem mogel spoznati, ali iz stiske časa ali iz človeške tesnobe«. – Hkrati mu je Vidmar svetoval, naj dnevniku napiše »uvod«, v njem pa obnovi »tista mesta iz leta 1941–42, ki bi mogla služiti za ključ moji partizansčini in mojemu frapantnemu kozmičnemu občutju, ki bi kratko in malo napovedovalo duhovne in zgodovinske spremembe v meni in zunaj mene.«

Medtem je v reviji *Novi svet* (3/1948, 7–8, 516–533) izšel obsežnejši »odlomek iz dnevnika« pod naslovom *Smrt v Suhi krajini* (dnevi med 20. in 25. januarjem 1943) ter doživel ugodne odmeve med bralci, o čemer je avtorju poročal tudi Vidmar. Kocbek je bil zadovoljen, bojazen, da bodo z objavo dnevnika težave, ga je, za nekaj časa, minila. Razpoloženje ob tem si je v dnevniku komentiral na značilen način:

»Miren sem, zadoščen, poln, plemenita celota, ki se zaveda svojih meja, toda tudi svojega središča. Morda prvič se je v meni oglasil občutek, da nisem živel zastoj.«

Naslednji mesec je Kidrič prebral Kocbekov rokopis, in to v celoti. Avtorju je v Beogradu, bilo je med zasedanjem skupščine, v zasebnem pogovoru sporočil svojo sodbo. Pogovor je po Kocbekovem dnevniškem zapisu 30. septembra 1948 potekal takole:

»Povabil me je na večerjo. S tem se je v trenutku razblinila moja zaskrbljenost glede pogovora o Dnevniku. Zdaj me je prevzela gola radovednost, kako bo razgovor potekal.

Tudi to mnogo hitreje in površneje, kakor sem si predstavljal. Skoraj začudil sem se, ko sem s Kidričem sedel v njegovo zelo razsvetljeno in veliko delovno sobo in ko mi je začel naštevati svoje pripombe. Bil je prijazen, opazil sem, da ga je branje Dnevnika na nek način prevzelo. Dejal je, da ima sledeče štiri pripombe.

Prvič je Vidmar nepravilno osvetljen. Ko sem se začudil in dejal, da Vidmar sam nič podobnega o sebi ni pripomnil, je dejal, da gre za pripombo človeka izven naju, ki se zaveda, da je že v Vidmarju samem nastala razdalja med vsebino, ki jo je leta 1942 izražal, in med sedanjo njegovo vsebino. Ko sem ga prosil za konkretno osvetljavo, je navedel njegovo tedanje in sedanje gledanje na religijo. Razumel sem.

Drugič je dejal, da je nekje mesto, iz katerega bi bralec lahko razumel, kakor da je Kidrič dejal meni v razgovoru, da se bo na temelju osvobodilnega in poosvobodilnega razvoja partija lahko odrekla diamatu kot svojemu filozofskemu nauku in se ga posluževala le kot metodičnega instrumenta. On danes misli, da take misli nikoli ni izrekel.

Tretjič je rekel, da je po njegovem mišljenju Leskošek pregrobo osvetljen, da bi zaslužil kot najizrazitejši predstavnik delavskega razreda polnejšo in lepšo sliko.

Četrtrič je izrazil misel, ki je globalnega značaja, ki jo je za tako tudi sam označil in ki je z njo izrazil neravnotežje med osebnimi doživetji ter mislimi in med polnostjo zunanjih dogodkov na drugi strani. To opombò po njegovem mišljenju lahko upoštevam ali pa tudi ne, ker je težko izvedljiva in bi zahtevala preosnovo dela, kar pa niti potrebno ni, ker je delo pač Dnevnik, ne pa zgodovinski spis.

»To je vse,« je dejal. »Z dokumentacijo se strinjam, po mojem mišljenju so vsi ostali podatki točni, posebno glede sebe nimam nobenih pripomb.«

»To me veseli,« sem odgovoril. Zahvalil sem se mu za pripombe, se opravičil, da sem mu s tem ukradel nekaj noči in predložil, da vse navedene pripombe, ki jih bom izvršil zelo rad, predložim Vidmarju in da se o končni redakciji dogovorim z njim. S tem je bil zadovoljen, razgovor je bil končan, vrnil mi je rokopis. Hitiela sva na večerjo, kajti čas je bil skopo odmerjen, že med najinim razgovorom je moral urednikoma Borbe korigirati prvi del svojega skupščinskega govora.«

Leskošek: Franc Leskošek-Luka, kovinostrugar, že pred vojno visok partijski funkcionar, prvi komandant slovenske partizanske vojske (do jeseni 1942)

Kmalu zatem se je Kocbek podrobneje dogovoril s Cirilom Vidmarjem »glede založniških okoliščin«: »Rokopis naj oddam do 15. XI. Govorila o opremi in papirju.« Ukvarjal se je z mislijo, da bi knjigo opremil »s fotografijami tistih pokrajin ali mest v naravi, ki se na njih ali v njih odvija partizansko življenje.« o čemer se je že poprej posvetoval z Josipom Vidmarjem, v Institutu narodne osvoboditve pa se z zgodovinarjem Francetom Škerljem dogovoril tudi za pomoč pri tem. V naslednjih dneh je sam ali v družbi pomočnikov obiskal nekaj značilnih prizorišč svojega partizanstva v Polhograjskih Dolomitih in Rogu, vendar je ostal dnevnik – ne vemo, zakaj – brez slikovne dokumentacije.

Hkrati je opravil zadnjo redakcijo besedila. 15. novembra 1948 je »zvečer zaokrožil uvodno besedo in popravil začetek Dnevnika« in bil kmalu zatem z delom gotov:

»Pozna nočna ura je. Radio igra jugoslovanske samospelve. [. . .] Končal sem z vsemi popravki v rokopisu Dnevnika, nasproti mi sedi Zdravka in vnaša popravke v kopijo. Zunaj vlada tako gosta megla, kakršne letos še ni bilo. Popoldne je gosta megla »neberljiva beseda« svetle reflekske na steno in strop. Danes me napolnjuje nova vera v delo in srečo.«

Nekaj dni kasneje je o knjigi znova razpravljal z Vidmarjem – »ki je odobril vse popravke, dopolnila in Uvod«. Vidmar je imel pripombo le k naslovu. Kocbek je namreč hotel dnevnik izdati pod naslovom *Strah in pogum*, medtem ko je Vidmar menil, da bi delu »bolj koristil manj individualističen naslov«, vendar je v isti sapi dodal – »če ga ne pogruntam, bo tudi ta dober«. – Hkrati je Kocbeku povedal še to, da so se »v Ljubljani znova menili« o pasusih, ki zadevajo njega samega, in »da Kidrič vztraja pri mnenju, da je zaradi predsedniške funkcije treba omejiti ali predrugačiti nekatera mesta«. Ker Kidrič sam ne utegne še enkrat pregledati kritičnih mest, »je predlagal, naj bi to storil [Marijan] Breclj«, član nekdanje krščansko-socialistične skupine. Kocbek je benevolentno soglašal s tem in si pripisal v dnevnik: »To zavlačevanje me ne jezi, dobil sem zato občutek, da z Dnevnikom resno računajo.«

Breclj je pregledal odlomke, v katerih se pojavlja Vidmar in ki so se zdeli Kidriču sporni. S Kocbekom sta se sešla pri Vidmarju doma; o pogovoru, ki je bil mučen, si je Kocbek 4. decembra 1948 zabeležil naslednje:

»Breclj si je za razgovor določil eno samo uro in jo uokviril z drugimi pogovori.

Najprej je svetoval, da Dnevnik označim kot individualno osebno kroniko že v uvodu. Pri Leskošku je izgovoril dolgočasno tirado in zahteval, da ga predstavim in da predstavim vse člane IO. Izrazil je nezadovoljstvo nad pasivnim, dolgočasnim stanjem IO. Dejal je, da je treba IO pokazati kot resnično vodstvo osvobodilnega pokreta, ne pa kot zapečkarje, ki samo spijo, se pogovarjajo in se od časa do časa hajkajo. Zoperstavil sem mu trditev, da je iz odlomkov dobil napačno podobo, da je iz Dnevnika razvidno tudi delo IO, posebno na sejah, vendar ne zanikam pogostih pasivnih trenutkov in jih ne morem spremeniti, ker je ob njem dejansko nastajalo v CK novo, višje vodstvo, ki je nas pasiviziralo. Ob tej pripombi se je Vidmar zasmel, Breclj pa zakrknil.

Razgovor o Vidmarju pa je postajal vedno bolj strasten. Breclj je trdil dvoje, prvič, da so nekateri podatki in opisi take narave, da se ne skladajo z današnjo predsedniško funkcijo, drugič pa, da je v mojih razgovorih z njim Vidmar prikazan idealistično in mistično, in kar je glavno, v popolnem neskladju s takratnim Vidmarjevim gledanjem. To se pravi, da je po Brecljevi trditvi Vidmar bil že leta 1942 dialektični materialist, da je že takrat tako mislil, kakor si to danes partija od njega želi in jo dejansko uboga. Ob tej nesramnosti sem ostrmel, začel sem zagovarjati popolno točnost dokumentacije in trdil, da je bil Vidmar ves čas tistih let agnostik in da je to neprestano izpovedoval in temu primerno tudi živel. Dejal sem, da se želim razgovarjati le o tem, v kolikor je danes en ali drug opis Vidmarja oportun ali ne, nikakor pa ne o tem, ali sem mu kaj podtikal ali ga neresnično opisal. Breclj je hotel svojo trditev konkretizirati in je nadaljeval, da ni prav, da Vidmar v razgovoru o religiji meni podleže. Debelo sem ga gledal. Tedaj pa sem doživel še večje čudo, Vidmar se je začel po kratkem poslušanju pridruževati Breclju. Ja, pravzaprav me v razgovorih nikoli nisi do kraja razumel, moje pojmovanje monizma se brez dvoma

razlikuje od tistega, ki si ga označil v Dnevniku. Podobno je z drugimi filozofskimi pojmi in vsebinami, tudi z religijo, svetostjo in tako naprej.' Takrat mi je beseda zastala. Po kratki pripombi, da se čudim, da mi po vseh mojih prošnjah šele zdaj ob Breclju pove takšno negativno mnenje, sem prosil Breclja, da vse pripombe pove do kraja, da bom videl njihovo celoto. To je storil. Njegove pripombe so bile zdaj mirnejše, vendar je svojo najhujšo označbo še enkrat ponovil. Vidmar se je proti koncu zresnil in me začel prepričevati, da bova vsa kritična mesta lahko zdaj sama preuredila.

Toda v meni se je na koncu razgovora dogodila sprememba. Tako se mi je zastudila ujetost takih dveh svobodnih tovarišev, da sem bil prav paraliziran. Postal sem ravnodušen do vsega. Oba človeka sta pokazala svoje grdo, resnično grdo notranjost. Te besede zapišem pretehtano, premišljeno. Nikoli več ne bom mogel do nobenega izmed njiju obnoviti pristrčnih čustev. Breclj bi zatajil vse na svetu, če bi to bilo politično koristno. Vidmar pa bo vedno igral servilno igro z makiavelistično prefinjenostjo.

Sovražni občutki do njega so se mi vzbudili, ko sem stopil skozi novo zidano sprejemnico in obednico, kjer so sedeli Ferdo Kozak, žena in sin in kamor so vabili še Breclja, pa se ni odzval. Tuji, neskončno tuji so mi ti ljudje, do kraja pokvarjeni, lažnivi, goljufivi, obenem pa revčki, ki nimaš več usmiljenja z njimi. Tako praznoto sem začutil v njihovih formah, vzvišenosti, prijaznosti, delavnosti in kvazi prepričanju, da me je zazeblo kakor pred vojno v kakih bankirskih ali špekulantskih krogih. Odšel sem z Brecljem v meglo, šel nekaj časa ob njem in se nato podal v družbo pri Slonu.

Ponoči sva se z ženo razgovorila o doživljanju. Žena mi je vzela besedo iz ust, ko je dejala: 'Nikar ne izdaj DNEVNIKA, kajti sicer boš izdal samega sebe.' Kamen se mi je odvalil od srca. Zaspal sem kakor človek z lahkim srcem.«

Kocbek pa je v naslednjih dneh le »začel – mislim – poslednjič dopolnjevati in popravljati« svoj dnevnik. Dokončno je izoblikoval uvod, medtem ko z ostalim besedilom tudi sam še ni bil zadovoljen – »kar prav mi pride to odlašanje in izražanje pomislekov, bodisi da so tovariški ali netovariški«, si je zapisal 8. decembra 1948. Ostal pa je pri sklepu, da ne bo taktiziral, in delo dva dni zatem tudi dokončal:

»V dveh urah [Kocbek je najbrž mislil »dneh«] popravil ves svoj DNEVNIK, ki je čakal na to uro. Popravil sem ga tako, da sem rešil samega sebe, pokopal pa Vidmarja. Ne morem mu pomagati. Kretinja je bila odrešilna. Odprla me je, znova sem nor, delal bi, dopolnjeval ga, izpopolnjeval, krajšal. Pomagal sem mu do tistega ravnotežja, s katerim naj ga berejo moji otroci in vsi zdravi Slovenci.«

Čez nekaj dni je Vidmarju še enkrat poslal »na pogled popravke« in v spremnem pismu (z dne 13. decembra 1948) poudaril, da je preoblikoval »vsa kritična mesta, prav za prav še več, nekatera sem izpustil, nekaj malega pa dodal«, nato pa navedel številke posamičnih strani, kjer je opravil korekture. Ker se rokopis ni ohranil, popravljenih mest ni mogoče rekonstruirati. Iz Kocbekovega pisma sledi, da je omilil pasuse, ki se nanašajo na Leskoška in Vidmarja, ponekod tudi zakril njuno identiteto. Pomembna je omemba v zvezi z uvodom: Kocbek je na koncu »dodal odstavek in v njem podal rahlo označbo dnevnika, kakor ga duh Uvoda dopušča«. V pismu je Vidmarja posebej zaprosil, naj z rokopisom pohiti, »da gre hudi duh čimprej od mene«. (Kopija pisma v Kocbekovi zapuščini.)

Po desetih dneh mu je Vidmar rokopis vrnil brez pripomb in po novem letu ga je Kocbek nazadnje predal Cirilu Vidmarju – »brez nekdanjega posebnega občutka,

toliko časa se je oddaja rokopisa zavlekla«, kakor si je 5. januarja 1949 zapisal v dnevniku.

Kmalu zatem, 9. januarja 1949, je na »sindikalni zabavi« v prezidiju Vidmar z njim še enkrat spregovoril o rokopisu. Najprej ga je pohvalil, češ da ima »odlična mesta, posebno pripovedna, ki so najboljše, kar se je doslej napisalo iz borb,« nato pa dodal, da ga v besedilu »motijo nedognana razmerja do narave, kozmosa in zgodovine, ki se na koncu ne razrešijo.« To si je Kocbek komentiral z besedami: »Mislim, da ima precej prav.« Nato pa zapisal še naslednjo Vidmarjevo informacijo:

»Obenem mi je povedal, da se Kraigher Boris zoperstavlja tiskanju DNEVNIKA, češ da bo sigurno imel preveč »neberljiva mesta« in nemogoče formulacije. Na odgovor, da ne more tako soditi, dokler ga ni bral, je dejal, da ve, da ima taka mesta. Tako njegovo stališče do mojega dela je po Vidmarjevem mnenju nerodno, ker je Kraigher najvišji partijski član v kulturni in tiskovni cenzuri. ‚Vendar,‘ je dejal Vidmar, ‚ne smeš obupati. Jaz sam se bom tudi boril za to, da izide. Kraigherju sem dejal, da stvari ne sme tako enostavno pojmovati, kajti Kidrič in Kardelj bosta o tem takoj informirana in najbrž Kraigherjevega mnenja.« V vsakem primeru ju bo on obvestil in se pri njima boril zoper tako ozkost.«

Boris Kraigher je bil minister za notranje zadeve v slovenski vladi.

Slabih štirinajst dni kasneje pa je Vidmar posredoval Kocbeku novo, spodbudnejšo informacijo v zvezi s Kraigherjem:

»Zdaj ti moram reči nekaj definitivnega o tvojem Dnevniku. Ciril [Vidmar] je na moj nasvet poslal rokopis naravnost Kraigherju Borisu in ta ga je na dušek prebral. Čestitam ti, Kraigher prebral in stoodstotno spremenil svoje mišljenje. Če je bil prej proti njegovi objavi, je zdaj popolnoma zanjo. Ne samo to, Kraigher je naravnost navdušen zanj. Dejaj je, da se na vsak način mora objaviti. Navdušen je zato zanj, ker vidi v njem najboljše pričevanje do zdaj. Moram reči, da se meni poleg tega priznanja dopade na Kraigherju njegova poštenost. Čim spozna svojo zmoto, jo takoj prizna in izvede iz nje vse potrebne konsekvence.«

To je bila zame velika, najodločilnejša novica. Razveselil sem se je na svoj način, brez pravega zunanjega navdušenja. Mislim, da Vidmarja nisem s tem nič pohujšal, kajti resnica je, da stojim in živim tako živo iz samega sebe, da me na tem svetu ne more nič več niti noro razveseliti niti blazno razžalostiti. Kljub temu sem s tem trenutkom stopil v razpoloženje zadoščenega bitja.«

V začetku februarja je objavil Novi svet (4/1949, 1, 33–44) drugi »odlomek iz dnevnika« (zapise iz dni 8., 10., 11., 13, 15. in 21. marca 1943) pod naslovom *Bunker*. Odmevi so bili spet več kot ugodni. »Furorje dela po svetu. Kar je znancev odlomek prebralo, so z njim zelo zadovoljni. Še bolj kakor s suhokrajinskim odlomkom,« je Kocbeku takoj po izidu referiral Vidmar.

Pozitivna sta bila tudi oba odmeva v dnevnikih listih. Odlomek iz *Bunkerja* je ob obletnici OF, dne 27. aprila 1949, ponatisnil Slovenski poročevalec.

Sredi meseca se je Kocbek v družbi z Vidmarjem, ki je obljubil pomoč in podporo, sešel s Kraigherjem – od njegove odločitve je bil v zadnji instanci odvisen izid knjige –, »da skupaj pretresemo ‚Dnevnik‘«. Kocbek si je 15. februarja 1949 sestanek opisal takole:

»Razgovor se je začel trdo, Kraigher ni od začetka Dnevnika sploh ocenil niti ni povedal, zakaj ga on ocenjuje, temveč je začel s pripombami. Ta neroden hlad me je storil previdnega in rezerviranega, posebno, ker sem videl na njegovem listku nad dvajset pripomb. ‚Boj bo krut in morda celo brezuspešen,‘ sem si dejal. Toda vrstiti so se začele želje, da bi nekatera mesta spremenil brez bistvene prizadetosti, zgolj tehnično, pravzaprav tako, da bodo delu koristile. Na nekaterih mestih je želel, da bi

izpustil kak stavek ideološkega značaja, toda prav tako brez bistvene škode. Del opomb je bil usmerjeno proti nekaterim grotesknim prizorom, ali bolje rečeno proti nekaterim trdim potezam. Tu sem se začel braniti, Vidmar pa mi je pomagal, tako sva brez velikega navora in pregovarjanja rešila cele prizore in cele stavke. Zadnji del pripomb je meril na Vidmarjeve ideološke izpovedi. Tudi tu se Kraigher ni postavil na neizprosno stališče. Vidmar sam je imel v gledanju na svoje izraze mnogo več korajže kakor takrat v nepoštenem Brecljevem opombarstvu. Tako sva rešila pripovedovanje o Willu (moram ga zgolj literarno preoblikovati), rešila sva dialog o ateizmu, (ki bi ga hotel Kraigher imeti spremenjenega v monolog), prav tako koristna je bila Kraigherjeva opomba glede tretjega prizora in razgovora z Rusom o religioznosti in svetosti. Del opomb se je gibal v gradivu o Leskošku, ki ima po njegovem mnenju kljub dosedanjim korekturam še vedno negativno podobo. Opozoril me je na ozadje, ki bi se moglo negativno razlagati, namreč tihi spor, ki je tlel med njimi ves prvi čas partizanstva, ko je bil Leskošek nominalni sekretar, Kidrič pa stvarni. Edini stavek, ki me je prizadel idejno, je bilo črtanje izraza, da je 'krščanstvo ljudska tradicija'. Tu sem se malce uprl, toda sem kmalu popustil, ker smo sledeči stavek ohranili, ki se v njem duhovna moč krščanstva označuje.

Šele ko smo delo končali in sem se mu zahvalil za resno in stvarno kritiko, se je o delu samem določneje izrazil. Dejal je, da ga je bral z užitkom, ne samo zato, ker je delo dobro poročilo o suhokrajinski eri partizanstva, ki je radi Gonarsa ni doživel, temveč tudi zato, ker je začutil, da je Dnevnik doslej najboljša literarna obdelava partizanskega življenja. Dejal je še, da ga ne moti oseben izraz, niti očiščevalen proces, ki ga glede na krščanske poudarke rokopis predstavlja, nasprotno, v tem vidi prav tako pozitiven značaj dela: 'Pripravljen sicer moraš biti na to, da bo eden ali drugi s tako zasnovno Dnevnika nezadovoljen, da se mu bo zdel problematičen ali preveč obložen z osebnimi izrazi, premalo pa z dogodki, toda to bodo delali napeteži in zeloti.' To izjavo sem smatral za važno. Dejal sem: 'Janez, glede eventualnih ocen, ki bi me hotele svetovnonazorsko napasti, želim že danes povedati, da bi bilo nepošteno, ko bi slepo napadle moj krščanski izraz in mojo krščansko zvestobo, prezrle pa proces, ki se moje krščanstvo iz dneva v dan z njim čvrsti, razbremenjuje negativnih elementov ter vedno čvršče povezuje z novim redom in delom zanj. To bi bilo tem bolj nepošteno, čim bolj bi mi v javnosti vezale roke, da jim ne bi mogel niti odgovoriti, ker bi se s tem začela nevšečna diskusija, ki se je sicer ne bojim.' Vidmar je na to podprl mojo izjavo in dejal, da je na Dnevnik treba gledati kot na zavidljivo umetnino, ki je njena duhovna linija označena s pozitivnim razčiščevanjem osebnega in slovenskega krščanstva. Vsako drugačno gledanje bi bilo nepravilno.«

Pripovedovanje o Willu: novelo škotskega pisatelja Roberta Louisa Stevensona je Kocbeku obnovil Vidmar na Rogu 28. julija 1942. – Kraigherja, takrat organizacijskega sekretarja CK KPS, so med majskimi racijami 1942 v Ljubljani zajeli Italijani ter ga internirali v Gonarsu, od koder je konec julija istega leta s še sedmimi jetniki pobegnil in se znova pridružil partizanom.

Do konca februarja je Kocbek »končal korekture« in 1. marca 1949 rokopis izročil Vidmarju v zadnji pregled, znova s spremnim pismom, v katerem je spet od strani do strani natančno navedel, kaj je na Kraigherjevo, kaj na Vidmarjevo in kaj na že poprejšnjo Kidričevo sugestijo v besedilu spremenil in česa ne. Popravkov iz že navedenega razloga ni mogoče preveriti. K trem mestom, kjer Kocbek navaja, da ne najde »razloga za popravek«, je Vidmar pripisal »orkafiks« . . .

Dva dni zatem je Kocbek dnevniku določil tudi nov naslov – »ki sem z njim mnogo bolj zadovoljen: 'Tovarišija'«. – S tem v zvezi je treba omeniti, da je Izidor Cankar, s katerim je Kocbek tiste čase precej prijateljeval, svetoval, naj bi dnevnik

le ohranil prvotni naslov *Strah in pogum*: »[...] zdi se mu mnogo bolj pošten kakor *Tovarišija*, tudi lepši in globlji. *Tovarišija* mu zveni površno, prazno, kot politična fraza«. Vendar se avtor ni pustil prepričati – kar je na prvi pogled mogoče presenetljivo, kajti prav med zadnjo redakcijo dnevnika se mu je znova in z vso silo zaostriло vprašanje o smislu svojega »sodelovanja«, o čemer na več mestih pričajo dnevniški zapisi. Vendar se za izstop ni mogel in ne znal odločiti, navzven je ostajal lojalen kot doslej, naj je še tako opazal, da je »tovarišiji« še tako napoti in odveč. Kljub vsemu ji je ostajal zavezan, in sicer tako, kot si je to izrazil v prvi dobi svojega partizanstva, oktobra 1942, ko je slovensko odporniško gibanje še povezoval avtentični kohezivni duh: »Vedno bom zvest, četudi nikoli ne bom do kraja razumel svoje zvestobe.« – V tem smislu je naslov *Tovarišija*, naj je po mnenju Izidorja Cankarja še tako »frazerski«, zagotovo tudi najustreznejša oznaka prvih mesecev Kocbekovega partizanskega razpoloženja – ki je bilo »kljub strahu in obupu srečno«, kakor je to sam zatrjeval še dobrih petindvajset let kasneje, 1975 v znanem jubilejnem intervjuju z Borisom Pahorjem v tržaškem *Zalivu*.

Vidmar je v naslednjih treh dneh pregledal popravke, svetoval še nekaj drobnih sprememb ter dnevnik še enkrat ocenil za »resnično najboljšo partizansko delo«. O tem si je Kocbek 4. marca 1949 med drugim zabeležil naslednje:

»Danes mi je Vidmar vrnil rokopis. Bil je zelo vesel nad mojimi poslednjimi popravki. Na dveh straneh mi je svetoval še majhne zamenjave, ki sem jih takoj storil. Znova se je vrnil na oceno celotnega dela ter ga označil z besedami: 'resnično najboljšo partizansko delo'. Želel mi je sreče in uspeha tudi pri drugem delu. Nekega trenutka je dejal: 'Vidiš, takega dnevnika bi jaz ne mogel napisati. Ne zato, ker bi ga ne znal napisati, temveč zaradi stvari, ki sem bil vanjo preveč posvečen, da bi mogel iz dneva v dan mirno zapisovati sproten razvoj. O, ko bi mogel vse to povedati!' Dejal sem mu: 'Boš pa nekoč kasneje napisal svoje spomine.' 'Ne, ne,' je odvrnil naglo, 'tudi to ne, to bo šlo z menoj v grob.'«

Dejstvo je, da spomini, ki jih je Vidmar objavil tri desetletja kasneje *Obrazi*, 1979, 1985²), zares odkrivajo le malo takšnega, v kar naj bi bil avtor med osvobodilnim bojem in revolucijo »preveč posvečen«.

Takoj po omenjenem razgovoru je Kocbek spet izročil rokopis Cirilu Vidmarju – ki mu je povedal, »da bo tiskal le v 4000 izvodih, da ima papir zasiguran, da je brezlesen (da pa še ne ve, če bo tudi pobeljen), da gre takoj v tisk, da bo do izida knjige trajalo 2 in 1/2 meseca in da je Dnevnik lahko na trgu koncem maja«. – »To mi je všeč,« v dnevniškem zapisu 7. marca 1949 dodaja Kocbek, čeprav tudi razočaran spričo nižje naklade. »Pravi, da bova zdaj napravila še oficialno pogodbo in da se bo to zgodilo prihodnje dni.« – No, to »oficialno« pogodbo je Kocbek podpisal šele 5. oktobra 1949, ko je knjigo že imel v rokah (pogodba navaja 4.000 izvodov, 27 avtorskih pol, 4.500 din honorarja od pole, »honorar se izplača po želji avtorja« itd.). – Del honorarja je DZS nakazala Kocbeku že 24. marca 1949, kar si je v dnevniku registriral takole:

»Ciril V. poslal prvi del honorarja. Ko sem podpisal pobotnico, me je obšla praznота. Do denarja nisem občutil nikakega veselja. Ne samo zato, ker bo ravno poravnal dolgove, temveč zato, ker je žalostno, revno priznanje sočloveka za nekaj, kar se ne da poplačati z denarjem.«

Rokopis je v naslednjih dneh šel v tiskarno in Kocbek si je že 2. aprila 1949 zapisal v dnevnik: »Dobil iz tiskarne prve korekture. Črke mi ugajajo. Obseg strani bo manjši, kakor sem si to želel, zato pa se bo povečalo število strani, verjetno preko 600.« – Prva izdaja *Tovarišije* obsega 436 strani.

Istega dne si je Kocbek zapisal tudi to, da ga je »Mohorjeva presenetila

s pismom, v katerem mi javlja, da je v zbirki 'Iz bojev za svobodo' ponatisnila mojo Smrt v Suhi krajini in da mi zato pošilja honorar. Obenem sem dobil dva izvoda knjižice, vezanega in broširanega, iz obeh je za naslovom iztrgan list.« – Zbirka *Iz bojev za svobodo*, v podnaslovu »izbor črtic«, je izšla 1949 pri Mohorjevi družbi v Celju v 40.000 izvodih. Poleg Kočbekovega odlomka objavlja še prozo Jožeta Udoviča, Franceta Filipiča, Bogomirja Magajne, Ivana Potrča, Miška Kranjca, Cirila Kosmača in Prežihovega Voranca; vsa besedila so bila poprej že objavljena, največ v revijah *Novi svet* in *Nova obzorja*. – Iz Kočbekovega dnevniškega zapisa 8. maja 1949 sledi, da so iz že natisnjene knjige izločili uvodno besedo Stanka Cajnkarkarja in da je tako »odločil« Tone Fajfar, zastopnik oficialne oblasti v organih založbe. – Fragmenti iz tedaj še neobjavljenega Kočbekovega dnevnika so se istega leta pojavili tudi že v šolskih berilih.

Medtem ko je bila *Tovarišija* v tisku, je bil v Jugoslaviji – od januarja do konca avgusta – ameriški pisatelj slovenskega rodu Louis Adamič (Adamič, 1889–1951). Skušal se je kolikor mogoče približe seznaniti s povojnim, oz. postrevolucionarnim dogajanjem, posebej s Titovim fenomenom, o čemer je nato napisal obsežno dokumentarno delo *The Eagle and the Roots*, ki pa je izšlo šele postumno (New York, 1952) in bilo verjetno med povodi njegove nasilne smrti (slovenski prevod *Orel in korenine*, 1970, 1981²). Adamič se je seznanil tudi s Kočbekovim dnevnikom (korekturne odtise mu je posredoval Josip Vidmar) ter se z avtorjem dvakrat sestal. O njegovem odzivanju na *Tovarišijo* se je v Kočbekovih še neobjavljenih dnevnikih ohranilo dvoje pričevanj, ki ju je zaradi zanimivosti treba povzeti.

Prvo je z dne 5. aprila 1949 in poroča o Kočbekovem prvem pogovoru z Adamičem (srečala sta se pri Vidmarju doma):

»Najbolj sem bil seveda radoveden na vtis, ki ga je na Adamiča napravilo prebiranje mojega rokopisa. Dejal mi je: 'Z veseljem se ga prebral, zelo dobro, odlično je napisan, mnogo mi je povedal, potrdil me je v misli, da je slovenski osvobodilni boj med jugoslovanskimi osvobodilnimi boji najzanimivejši in da je v slovenskem osvobodilnem gibanju najzanimivejše prav to, kar izraža vaša knjiga. Najbolje bi bilo prevesti jo, ker bi zahodni svet avtentično spoznal velik korak, s katerim ste ostvarili svoj socializem na poti do novega reda. Obžalujem, da je knjigo zaradi njene osebne in slovenske intimnosti težko prevesti na primer v angleščino. Pač pa se bavim z mislijo, da bi o vaši knjigi napisal članek, študijo, kajti to bo za ameriško javnost zanimivo pričevanje. Najbolj pa občudujem vaše nadvse korajžno krščansko stališče, vi ste res izreden kristjan, jaz mislim, da je takih ljudi zelo malo na svetu. Prav presenečen sem, škoda, da ne znate angleški, mislim, da bi pri nas našli tu in tam sebi sorodnega človeka in njegovo knjigo ali izpoved. Škoda, da bo vaš drugi del izšel šele čez leto dni, tako rad bi ga že bral.'«

Kasneje je Kočbek izročil Adamiču še nekaj svojih člankov, predavanj in referatov o medvojnem sodelovanju katoličanov in komunistov, med drugim tudi »kopijo zbirke pisem, napisanih duhovnikom«, to je rokopis *Pisem brez odgovora*. Adamiča je problematika očitno zanimala. Kočbeka pa njegov interes seveda »vzнемiril«, o čemer razvidno priča dnevniški zapis 21. aprila 1949:

»Adamičev obisk me je vznemiril.

Mojemu sodelovanju v Osvobodilni fronti in mojemu krščanskemu izražanju posveča vedno več pozornosti. Potem ko je prebral Pisma duhovnikom, je njegova pozornost postala še bolj premišljena. Pravi, da hoče o tem konkretnje pisati. Še več, dozorela mu je misel, da bi temu posvetil posebno knjigo z naslovom 'Težko je biti kristjan'. Pravi, da ne more priporočati mojega Dnevnika v prevod, ker je preveč slovensko intimen in ker mnogočesa, kar bi Ameriko zanimalo, ne povem dovolj

izčrpano. Pač pa predlaga, da bi uporabil gradivo Dnevnika, da bi uporabil Pisma duhovnikom, moje ostale članke in opise, če le mogoče, tudi drugi del Dnevnika, predvsem pa, da bi se z menoj razgovoril, ker bi rad zvedel za ves moj razvoj. V ta namen bi bila najboljša obširna biografija, kajti modernemu človeku bo približal problematiko le na konkretni osebi ali dogodku in v tem primeru gre za oboje. Če bi bil dovolj močen pisatelj, bi tvegala biografski roman, pod izmišljenim imenom seveda, ki bi povzel tudi Vidmarja.

Predlog je izrazil kot prošnjo. In ker sem bil v načelu za to, da se sodelovanje med komunisti in kristjani razglasi kot konkretna in premišljena zgodovinska resnica, ki ima lahko velik pomen za zahodni svet, sva se začela meniti o načinu dela in o obliki knjige. Predvsem je potrebno mnogo stvari razjasniti, kar se da le v večkratnih razgovorih. Ne bi rad, da bi nastala iz tega zgolj senzacionalna knjiga, ne bi pa rad, da bi bilo to težko, zamotano, zgolj dokumentarno delo, kakor jih ima nekatere. Dejal sem, da mu zaupam, ker vidim že iz naslova, ki ga predlaga, da gleda na vprašanje kultivirano. On se je prav tako zavaroval z razlago, da gleda na versko stvarnost kot pozitivist, vendar pojmuje knjigo kot prispevek k sodobnemu humanizmu, k reševanju moderne svobode.

Ta predlog me je presenetil in vznemiril, tako da sem bil po njegovem odhodu ves večer potoglav. Tudi ženo je to presenetilo, da se niti razgovoriti nisva mogla. Rešil sem se v korekture Dnevnika, ki so ležale na mizi.

Adamičevo prvo delo bo daljši članek ali krajša knjiga o maršalu. Imela bo naslov 'Tito'. V njej bi hotel razložiti novo Jugoslavijo in deloma celo novo pozicijo jugoslovanskega komunizma, predvsem pa psihološko-moralno resničnost novega reda, kakor ga razumejo ljudje in kakor bi jo rad ujel v njeni večsmiselni obliki.

Knjige, o kateri sta govorila s Kocbekom, Adamič ni napisal, pač pa je v knjigi *Orel in korenine* navedel nekaj ilustrativnih odlomkov iz *Tovarišije* (slovenski prevod 1970, 595–598) ter na kratko omenil svoje srečevanje s Kocbekom, s poudarkom tudi na »Pismih duhovnikom« (ibid., 635–637). V času informbirojevskega konflikta so bili za Adamičevo »jugoslovansko zgodbo« v prvi vrsti pač zanimivi komunisti.

V tistih mesecih se je Kocbek resno ukvarjal tudi že z »Dnevnikom II«, kot si je v svojih zapiskih označeval nadaljevanje *Tovarišije*. Tako je 15. maja 1949 začel »pisati tisti odlomek iz Dnevnika II, ki bi ga dal Bevku za ‚Spomine iz partizanskih bojev‘« in ki je potem isto leto izšel v četrti knjigi popularne zbirke *Spomini na partizanska leta* pod naslovom *Pot v Jajce*. (Pred Francetom Bevkom je bil urednik zbirke Ferdo Godina.) Besedilo je objavil tudi Slovenski poročevalec v slavnostni številki 29. novembra 1949 na kar dveh časopisnih straneh, z ilustracijami in pripisom, da gre za »odlomke iz neobjavljenih partizanskih spominov tov. Edvarda Kocbeka« – in »z velikimi napakami«, kot si je avtor istega dne zabeležil v dnevniku. – Kakor je znano, pa je moralo celotno nadaljevanje *Tovarišije* čakati na izid osemnajst let; pod naslovom *Listina* je bilo objavljeno šele 1967 (o tem več opombe v ZD 5).

Postavljanje Kocbekovega dnevnika je teklo počasi in kmalu je bilo jasno, da tiskarna ne bo gotova v dveh mesecih in pol, kot je zagotavljal Ciril Vidmar. Konec aprila je imel Kocbek v rokah šele tretjino besedila, postajal je nestrpen in večkrat, tudi pisno, urgiral pri založniku, naj pospeši delo v tiskarni.

Prve »lomljene pole, 160 strani« je Kocbek – s pomočjo prijatelja, pesnika Antona Vodnika – popravljval sredi julija in nad besedilom prestajal krizo: »Prebiranje lastnega teksta mi vzbuja vedno večje nezadovoljstvo,« si zapisuje 18. julija 1949. »Preveč imam ideološko moralnih pripomb, prebogate so in neke vrste stud do njih se mi pojavlja, kakor do dobre jedi, ki se je preveč naješ.« Hkrati ga je vznemirjala

zunanja oprema knjige, ki jo je pripravljala arh. Marijan Rupar: »Predlogi za prvo stran so še vedno v istem stanju, Rupar zavlačuje radi svoje poklicne obremenjenosti, poleg tega ostaja pri svojem prvem in edinem osnutku, ki vpliva sicer monumentalno, hkrati pa ostro in pusto.« – No, konec avgusta so stvari stekle in Kocbek si je 3. septembra 1949 z zadoščanjem zapisal v dnevniku:

»Moje knjige je dotiskanih 12 pol, dopadejo se mi črke, papir je v današnjih okoliščinah najboljši. Rupar je naslovno stran popravil.«

Sredi septembra je bila knjiga stiskana v celoti, začeli so vezati prve izvode – namenjene žiriji, ki je razsojala o »nagradah vlade FLRJ za kulturo in znanost«, tedaj nekakšnega najvišjega uradnega priznanja v državi, nekakšne predhodnice kasnejše nagrade AVNOJ. Kocbeka je za nagrado predlagal Vidmar, pri čemer je imel nekaj težav, ki pa jih je z znano spretnostjo preigral. – Precej kasneje, 25. novembra 1949, si je Kocbek v dnevniku zapisal naslednjo njegovo informacijo:

»Vidmar mi je povedal novico, da se je moral pošteno boriti, da sem bil nazadnje le predlagan za zvezno nagrado. Na vprašanje, kdo se je temu protivil, ni hotel povedati nič določnega, dejal je samo, nekateri domači in vsi Srbi, ker dela niso brali. 'Najbolj sem jih ugnal z argumentom,' je govoril, 'da bodo z odklonitvijo dezavuirali Kraigherja Borisa, ki je kot partijski funkcionar delo priporočil za tisk.' 'Veš, Kraigher mi je dejal, da je tvoja Tovarišija doslej najboljšo delo o partizanstvu.«

Kljub temu Kocbek nagrade ni dobil. Bil je razočaran in počutil se je izigranega. O političnem položaju, kot ga je na trdo ekskluziven način diktirala partija, si seveda že dolgo ni več gojil iluzij, a si je le predstavljal, da bo za svoje – v umetniškem smislu nesporno kvalitetno, tako v osebnem kot v vsakem drugem smislu tudi do konca avtentično zgodovinsko pričevanje – prejel zaslužen javno priznanje, s čimer bi bila na neki način legitimirana vrednost in pomen njegovega nepartijskega angažmaja v osvobodilnem in revolucionarnem gibanju. Njegova prva reakcija ob novici, izvedel jo je na Silvestrovo 1949 iz radijskih poročil, da so ga kljub Vidmarjevemu zavzemanju in implicitni Kraigherjevi podpori v Beogradu izločili, je bila značilna:

»Nisem nagrajen!« Energično sem stopil po sobi. Žena je postala tako divja, da se je komaj zadrževala. Moje čustvo pa je bilo kljub vsemu pripravljeno na ta udarec, da se je kar pomirjeno pridružil ostalim, ki sem jih dozdam prejel od 'tovarišev'. 'Prav,' sem si dejal, 'tudi to je dober pouk. Moja knjiga ne potrebuje partijskega priznanja. Svoje pravo priznanje je že dobila od ljudi, živih ljudi.'

Naslednjo noč sem zelo mirno spal.«

Vlada FLRJ je tedaj podelila 249 nagrad »zaslužnim delavcem in kolektivom s področja znanosti in kulture« v skupnem znesku 17 milijonov dinarjev. Za književnost je bilo podeljenih 14 nagrad, rangirane so bile tudi po denarnih zneskih. Od slovenskih pisateljev so jo prejeli: Prežihov Voranc za zbirko črtic *Solzice* (100.000 din), Anton Slodnjak za roman *Pogine naj, pes!* (80.000 din) in France Bevk za mladinsko delo *Otroška leta* (30.000 din).

Nekaj dni kasneje je Vidmar Kocbeka podrobneje informiral o stvari in ga skušal prepričati, da so ga pri nagradah izločili iz formalnih razlogov. Kocbek si je pogovor z Vidmarjem zapisal v dnevniku 11. januarja 1950 takole:

»Začel mi je nekam ležerno pripovedovati, da je s Kardeljem te dneve govoril tudi o nagradah. Dejstvo je, da sem bil v Ljubljani soglasno predlagan za nagrado, na seji zvezne vlade pa so se na Kardeljev predlog postavili na stališče, da ne bodo nagradili niti Čolakovičevega dnevnika niti moje Tovarišije, ker nagrajujejo le zaključena dela. Razočaran sem ugotovil, da je to vse, kar mi ima povedati. Vznemiril sem

se in razjezil. Zadrževal sem svojo jezo, da se mi je glas včasih zatresel, kakor da me trese mrzlica.

Dejal sem mu, da v to razlago ne verjamem. Vidmar me je pogledal: ‚Zakaj ne?‘ ‚Zato ne,‘ sem dejal, ‚ker v Ljubljani kroži poštenjša verzija, ki bi bilo pametno, da je tudi Kardelj ne bi zakrival in olepševal. Prepričan sem, da nagrade zato nisem dobil, ker se beograjskim vodilnim književnikom in nekaterim politikom zdi, da mnogih misli Tovarišije ni mogoče spraviti v sklad z oficialno filozofijo režima. To jim je primarno, umetniška kvaliteta knjige jim je sekundarna. Moram reči, da tako razlago raje sprejemem kakor izgovor, da je Tovarišija del celote, ki naj bo kot celota nagrajena, kajti na moji knjigi ne piše, da se bo njena snov nadaljevala pod istim naslovom, kakor Čolakovičevi Zapiski, in formalno ni nobenega zadržka, da knjige ne bi mogli tretirati kot samostojnega dela.‘

‚Pa še to bi lahko dejal, da danes ne bi smel nihče knjigi prigovarjati, da nasprotuje oficialni filozofiji režima, kajti Tovarišija odraža prvenstveno razpoloženje Osvobodilne fronte. Svojih osebnih krščanskih misli sicer nikoli ne prikrivam, vendar [Kocbek je očitno izpustil besedo ali dve] tako, da z njimi podpiram in krepim stvarnost Osvobodilne fronte. Jaz sem še danes prepričan, da komunistična filozofija – kakor nobena filozofija – ne sme postati ekskluzivna, kakor to sme postati družbeno politična ideologija, prepričan sem torej, da bo partija morala neprenehoma priznavati obstoj nepartijcev in težiti za sodelovanjem z njimi.‘

Vidmar se je nato zelo trudil, da bi me prepričal, da mu je Kardelj podal iskreno razlago za to, zakaj Tovarišija ni dobila nagrade in da je bila zanj umetniška kvaliteta primarna, čeprav se je zavedal ideoloških misli v knjigi, ki mu niso všeč, ker so preveč različne od režimskih in ker izražajo včasih prevelik in zagoneten subjektivizem.

Povedal sem mu, da sem iz teh in še nekih drugih razlogov odložil naslednji Dnevnik. Dejal sem mu namreč, da slutim spričo nejasnih težav, ki sem naletel nanje ob prvi knjigi, ob drugi knjigi še večje in kompleksnejše ovire. Ves način, kako knjigo odločilni ljudje v Ljubljani sprejemajo, se mi zdi beden. Nihče se za podarjen izvod ne zahvali, v časopisih po treh mescih ni izšla nobena kritika, partijska celica je knjigo obsodila kot depasiran poskus vezave progressa in krščanstva, v režimskih krogih se je prva pozitivna ocena hitro spremenila v rezervirano ali celo odklanjajočo. Teško je živeti v takem svetu.

Vidmar je presenečen vstal in me z ganotjem v glasu hotel prepričati, da prečno gledam, da se na gnile razmere med slovenskimi književniki nikakor ne smem ozirati, da moram naslednjo knjigo na vsak način nadaljevati, da ni govora o težavah pri njej, in da bo morda celo v primerni obliki napisal o Tovarišiji (manjka beseda), čeprav je on sam akter v njej, kajti knjiga ga mika, kakor še nobena knjiga, da bi o njej spregovoril.

Po teh besedah se mi je tako zasmilil, da sem prenehal govoriti o tej nečedni zadevi ter prešel na nekatere poslednje (neberljiva beseda) dogodke.

Prva knjiga Zapisov iz Narodnooslobodilačke borbe Rodoljuba Čolakovića je izšla v Zagrebu 1947.

V tej zvezi je treba omeniti, da Kocbek za *Tovarišijo* dober mesec dni kasneje ni dobil niti »republiške« Prešernove nagrade, čeprav ga je zanjo predlagalo Društvo slovenskih književnikov, kakor tudi Franceta Koblarja in Juša Kozaka – a je »nekdo« šel preko predloga in vsa tri imena črtal«, kot beremo v Kocbekovem dnevniškem zapisu 9. februarja 1950:

»Bral sem imena, mojega resnično nisem našel. Toda čudo, pred mescem me je še nekam jezilo, ko nisem dobil zvezne nagrade, zdaj pa sem se nekam mimogrede

začudil. Čez nekaj časa me je prijelo nekaj drugega, občutek, da se tak režim, ki temelji na sovraštvu, resnično ne more dolgo držati. Težko mi je, da me nekateri vodilni komunisti tako besno sovražijo in da ne morejo drugače.

Tisto leto so med drugimi prejeli Prešernove nagrade France Kidrič »za celoživljenjsko literarno zgodovinsko delo«, Prežihov Voranc za *Solzice*, Anton Sovre za prevod Homerjeve *Iliade* in Boris Zihrel »za razpravo o Prešernu«. –

Tisk *Tovarišije* pa se ni končal brez težav. »Knjigo so mi natisnili tako, da so v sredini tri pole v drugačnem papirju,« si Kočbek začudeno zapisuje v dnevnik 27. septembra 1949 in štiri dni zatem še to, »da so okrog 700 izvodov morali škartirati zaradi netočnih robov, zaradi umazanih pol in mnogih drugih napak«. Zato je podatek o 4.000 izvodih naklade, ki ga navaja tudi bibliografija, objavljena v založniški reviji Slovenski knjižni trg (2/1949, 11–12, 260), po vsej verjetnosti vprašljiv.

No, prav tega dne, 1. oktobra 1949, mu je Ciril Vidmar prinesel domov prvi primerek:

»Na mojem pisalniku leži tiskan izvod ‚Tovarišije‘. Svojega občutka še ne morem izraziti. Kozarec vina sem izpil s svojo ženo in Cirilom Vidmarjem.«

Tri tedne zatem je dobil Kočbek tudi še avtorske izvode, vezane v usnje. Napisal je posvetila »in razposlal knjigo maršalu, Kardelju, Kidriču, Kraigherju, Leskošku, Colakoviču, domov«, v naslednjih dneh pa še »nove izvode ‚Tovarišije‘ znancem v dar (M. Magdič, Lakica, Kovač, Pokorn, Šubičevi, Gamulin, B. Pahor)«. – Znanci: Meta Magdič, Ivanka Prosenč-Lakica, Stane Kovač, Jože Pokorn, Breda Šubič, Tomo Gamulin, Boris Pahor.

Iz prvih dni po izidu *Tovarišije* je treba navesti še značilen dnevniški zapis 26. oktobra 1949, v katerem si Kočbek zapisuje reakcijo Josipa Vidmarja, ki je imel zagotovo največ zaslug za to, da je knjiga izšla:

»Vidmarjeva tajnica Božena je pripovedovala Bredi, kako je Vidmar prinesel usnjeni izvod, ki sem mu vanj napisal posvetilo, naslednjega dne v urad, kako ji ga je z vidno ganjenostjo razkazoval, hvalil vezavo in se veselil posvetila, jo opozarjal na razne odlomke in jih zavzet dopolnjeval s svojim pripovedovanjem. Moram reči, da ta pripoved tudi mene pretresa, čeprav me na zunaj dela negibnega, kamnitega, nerodnega. Toda prav taki izrazi prijateljskega veselja me opozarjajo na to, da moram biti pripravljen tudi na odklanjanje, na prezir in sovražno uničevanje.

V novih okoliščinah, ki so se zaenkrat zelo, zelo malo spremenile, pa vendarle mnogo pomenijo, sem začel misliti na svojo revijo, ki bo verjetno čez kako leto mirnega življenja že mogoče misliti na njeno ustanovitev odnosno obnovitev. Menim, da ni napak, če se počasi na ta velik dogodek začenjamo pripravljati. Tiho, seveda, skrajno neopazno, toda z vero v kvaliteto in v ustvarjalno sposobnost lepega kroga bližnjih in daljnih mojih prijateljev.«

Breda Šubič je bila v prezidiju Kočbekova tajnica. Kot smo že omenili, Kočbeku revije ni uspelo obnoviti.

Nazadnje je treba omeniti še to, da je Kočbek poslal izvod *Tovarišije* tudi Jožetu Brejcu v zapor, in sicer na njegovo željo ter s posredovanjem notranjega ministra Kraigherja. Odziv dolgoletnega sodelavca in prijatelja, po vsej verjetnosti tudi prvega bralca rokopisa (kasneje, v sedemdesetih letih pa enega svojih najhujših nasprotnikov), si je Kočbek na ganljiv način zapisal v dnevniku 17. januarja 1950: *»Pozabil sem omeniti, da mi je pred dnevi telefonirala Brejčeva žena in povedala, da je Kraigher poslal Frančku knjigo pred božičem, da jo je prebral in rekel, da je ob njej užil najlepše trenutke v ječi, če se to sme tako reči. Redko me ob kaki novici tega sveta spreleti zona, ob tej pa me je tako, da sem kar vztrepetal, v oči se mi je*

v trenutku prikladla vlaga. Nekaj slovesno dobrega, izrazito močnejšega od sleherne subjektivno dobre misli me je prevzelo.»

Že slab teden potem, 23. novembra 1949, si je Kocbek zapisal v dnevnik, da je *Tovarišija* »razen nekaj primerkov v Ljubljani razprodana«. »Po ključu se v mestu ni prodalo več od 700 izvodov, vse drugo je šlo na deželo, v ostale kraje Slovenije, kjer so podružnice.«

Pomenljiva sta še dva zapisa, v katerih si je Kocbek registriral zasebne odmeve. Prvi, z dne 25. novembra 1949, ima naslednjo Vidmarjevo informacijo:

»Zvedel je, da se iz vrst zelo pravovernih partijcev dvigajo očitki proti moji knjigi in da na CK KPS prihajajo vprašanja, kako je moja knjiga mogla zagledati beli dan. Kraigher je bil v neki manjši družbi apostrofiran in odgovoril je: ‚Res je, to je nesreča, in te nesreče sem kriv jaz!‘ Govoril je seveda ironično.«

V drugem zapisu, 6. decembra 1949, pa beremo:

»O ‚Tovarišiji‘ vedno več glasov. Na skrajni levisi in na skrajni desnici knjigo odklanjajo.«

V tistem času domala v celoti nadzorovana in seveda »dirigirana« javnost je knjigo sprejela s svojevrstno, značilno zadrego. – Odzive in kritike povzemamo podrobneje v naslednjem poglavju.